

Goncharuk A. G. Economic aspects of relations between intelligentsia and the authorities.

The forms of economic relations between the authorities and intelligentsia are classified. Economic functions, the negative effects of poverty and lack of foresight of the state government for the intelligentsia are established. The basic groups of intelligentsia that formed under the influence of economic processes are determined.

Т. К. Дацюк, Л. Б. Лехан

**САМОВРЯДУВАННЯ НА СЕЛІ, ПОБУТ І ДУХОВНИЙ СТАН
УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА У ПЕРІОД НЕПУ
(1921–1929 рр.)**

Минуло майже століття з часу запровадження більшовиками політики непу, яка позитивно вплинула не тільки на економічний розвиток індивідуальних селянських господарств, а й на саме ставлення селян до радянської влади.

Двадцять років минулого століття привернули до себе увагу багатьох науковців. Досліджувалися питання економічного становища селянських господарств [1], соціальної структури селянства [2], розвитку кооперації [3], процесу розкуркулювання [4] та ін. Питання створення нового побуту селянина, який би підпорядковувався державній політиці та визначенню місця жінки в громадському житті розглядалося уже в роки непу [5]. Останнім часом з'явилися праці вітчизняних істориків, присвячені життю українського селянства у розглядуваний період [6].

Українському селянству була притаманна вроджена релігійність, яка має довге коріння і сягає в глибину віків. Саме воно і було носієм та хранителем національно-культурних традицій, звичаїв, побуту.

Становище українського селянства у складі Російської імперії було дуже тяжким, однак воно мало можливість займатися традиційними ремеслами, промислами, ходити до церкви, відзначати народні свята. Радянсько-партійне ж керівництво, в умовах формування командно-адміністративної системи, поруч із руйнуванням індивідуальних селянських господарств намагалося докорінно змінити і умови існування селянства, змінити його духовні пріоритети, знищити споконвічні духовні ціннос-

ті. Тому на сьогоднішній день, коли в нашій країні приділяється багато уваги відродженню у селян почуття господаря і власника виробленої ним сільськогосподарської продукції, відновленню національно-культурних традицій, звичаїв, вихованню у молоді духовних пріоритетів, які б ґрунтувалися на християнських нормах моралі, є актуальним вивчення становища селян у роки непу.

Політика радянської влади у період непу щодо селянства була найбільш сприятливою для його життєдіяльності за усі роки його існування. Нарешті селяни отримали можливість працювати на землі, радикально не змінюючи традиційного укладу життя.

Згідно із Земельним кодексом 1922 р. в Україні засновувалися земельні громади — земельно-господарські об'єднання всіх селянських господарств, тільки в складі яких селянин міг користуватися землею [7, ст. 10]. Найвищим повноправним органом земельної громади були загальні збори (сход) [7, ст. 51]. Громада для селян це, насамперед, історично усталене об'єднання рівноправних людей. «Шановна громадо», — зверталися до убілених сивиною, бувалих людей. «Панове громадо», — розпочинав свій виступ на сільських зборах черговий промовець. Прислів'ями «Громада — велика людина» або «Що громада забажає, то і пан не ламає» виражали усвідомлення безперечної користі громадського об'єднання [8, с. 151]. На сільських сходах селяни мали можливість поспілкуватися із односельчанами, вислухати слушну пораду, обговорити вирішення якихось проблем. В громадах було об'єднано 98 відсотків населення, що проживало на їх території [9, с. VII]. На відміну від дореволюційної громади, земельна громада не мала адміністративних функцій — вони були передані сільраді. Громада слідкувала за правильним використанням земельних угідь, а саме: за проведенням господарчих заходів, зокрема проведенням землевпорядження, збираючи для цього необхідні кошти з окремих селянських дворів; організацією громадської сівозміни, встановлюючи рішенням об'єднаних в земельну громаду господарств порядок чергування культур. Складаючись коштами, члени земельної громади спільно придбавали складні сільськогосподарські машини, плідників племінної худоби, закуповували насіння для закладки чистосортних масивів та про-

водили інші заходи, які окремим селянським господарствам були не під силу [10, арк. 30]. В усіх випадках земельна громада виступала як орган, що безпосередньо господарює, об'єднуючи зацікавлені двори. Рішення земельної громади були обов'язкові для всіх господарств, об'єднаних в ній, і тягли за собою втручання земельної громади в господарювання окремих дворів. Таке втручання було можливе лише за умови, що воно проводилось об'єднанням самих землекористувачів [10, арк. 30].

Згідно Земельного кодексу селянин міг обрати форму землекористування [7, ст. 31]. Знову ж таки, це була така форма, яка приносила селянину найбільші прибутки. У доколгоспний період в Україні селяни користувалися землею в трьох формах: колективній, об'єднаній і дільничій. Остання мала три різновидності: дільничо-черезсмужну, хутірську і відрубну [10, арк. 42]. Селяни надавали значну перевагу дільничо-черезсмужній формі землекористування в порівнянні з об'єднаною і колективною. Селяни, які в умовах непу намагалися вести раціонально своє господарство, бачили консерватизм об'єднаної форми землекористування. Постійні переділи землі не сприяли досягненню матеріального достатку селян. Колективна форма землекористування, яка з'явилася внаслідок аграрних перетворень 1917–1923 рр. не переконала у своїх перевагах селян і вони не поспішали переходити до нової форми землекористування. Проте кожна із форм землекористування мала свої недоліки. Вихід із становища був один — введення громадської сівозміни, яка б давала змогу обробляти землю великими масивами складною сільськогосподарською технікою. Земельний кодекс визначив мінімальну кількість членів земельної громади — 15 дворів [7, ст. 42]. Максимальної кількості не визначено, але надто великі земельні громади ускладнювали проведення землеустрою у зв'язку з розкиданістю їх земель.

Господарську діяльність громад забезпечували окремі індивідуальні селянські господарства, типовим прикладом яких було господарство, про яке згадує мешканка Роменського району Сумської області Оробченко Олександра Степанівна: «Родина наша була велика, хліборобська. Біля нас жили два брати мого батька, Сергій і Яків, з великими сім'ями. Землі у нас було 12 гектарів. Мали двох корів, пару коней, табун гусей, кури та свині. На подвір'ї, крім великої хати, стояла клуня,

два сараї, дві комори. Все було, як у доброго господаря. Самі обробляли землю, збирали врожай, надлишки якого продавали на ринку» [11, с. 525]. Тобто селянське господарство було сімейним, що і визначало побут селян. В господарстві роль кожного члена сім'ї була традиційно визначена. За розпорядком господарських робіт в українській родині стежив батько. Він щодня за вечерею підсумовував, що зроблено протягом дня, та давав завдання кожному члену сім'ї на завтра. Воля батька в селянських родинах була законом. Після вечері готувалися до наступного дня, лагодили реманент, оглядали худобу. Робочий день у селянина починався дуже рано: влітку — о четвертій-п'ятій годині, взимку — о п'ятій-шостій, а закінчувався на заході сонця. Із таких робочих днів складався річний цикл робіт у селянському господарстві. Протягом усього року селяни виконували сільськогосподарські роботи, починаючи засівом поля навесні і закінчуючи збором врожаю влітку та восени і проведенням взимку підготовчих робіт до початку нового річного сільськогосподарського циклу [12, с. 10, 12, 14, 16, 18, 22, 24]. Зі спогадів Каленика Дмитра Захаровича, уродженця села Рижавка Уманського району Черкащини: «Майже в кожному дворі водилась корівка, а то й дві, пара коней, десяток-півтора овечок, двоє-троє поросят і безліч різної птиці. Щоб дати раду такому господарству, старі й малі, як мурашки, без всякого примусу й нині модного сімейного підряду працювали від зорі до зорі. І так — по всій Україні. Недарма тоді наша республіка вважалась житницею Росії, котра підгодовувала ще й Європу» [11, с. 30].

Період з початку весни до кінця осені поглинав у селянина увесь час. Взимку, коли обсяг господарських робіт зменшувався, селяни займалися промислами [13, с. 10].

У сім'ї існував раз і назавжди встановлений розподіл діла на «чоловіче», «жіноче» і «спільне». Жінка садила, доглядала й обробляла город, збирала з нього й переробляла врожай, готувала страву, обробляла льон і коноплі, пряла, ткала, шила сорочки, доглядала за птицею, коровою, свиньми. Крім того, вона піклувалася про чоловіка й дітей, прала одяг, прибирала житло. В обов'язок чоловіка входила робота на полі, виготовлення й лагодження сільськогосподарського реманенту, заготівля палива й будівельних матеріалів, догляд за робочою худобою.

Спільно подружжя збирало врожай на полі (чоловік косив, а жінка в'язала). Жінка мала допомагати чоловікові в усьому, однак чоловік вважав для себе неможливим виконувати якусь жіночу роботу й майже ніколи за неї не брався [14, с. 24].

Змалечку привчали до роботи й дітей. Уже з семи років вони починали пасти свиней. Найменші діти пасли свиней, старші — овець, а найстарші — з 9–15 років пасли велику рогату худобу й коней [15, с. 98]. Допомагали діти батькам і вдома. Дівчата мили посуд, замітали в хаті, більших дівчат з восьми років привчали м'яти коноплі, прядсти, мотати нитки, полоти, вони колисали і тішили немовлят. Хлопці рубали дрова й лучину, взимку годували й напували худобу, допомагали молотити. Коли ж треба було збирати у полі врожай, то працювати йшла уся сім'я. З особливим осудом і суворістю ставилася громада до лінощів, небажання допомагати рідним, до недбалості в праці. «Будеш трудитись, будеш кормитись» — учила народна мудрість. Якщо молода людина проявляла лінощі, односельчани осуджували не тільки її, а в однаковій мірі й батьків за погане виховання. «Та дитина ледача, — підкреслювала народна педагогіка, — якої батько не вчив». Того ж, хто добре, швидко, охоче і майстерно брався до діла, у кого будь-яка праця аж горіла в руках, завжди ставили в приклад, відгукувалися з глибокою повагою не тільки про нього, а й про сім'ю, яка виховала справжнього вмільця. Як згадував Бакай Анатолій Степанович, з міста Гребінка на Полтавщині: «Себе я почав пам'ятати з чотирьох-п'яти років. Звичайно, осмислював усе почуте і побачене потім, коли підріс, але факти, картини життя — все це дитяча пам'ять цупко зберігала... Нашій родині було наділено 7 гектарів орної землі. Ми мали коня, корову, воза, плуг, борону. В поле виходили всією сім'єю. Всім була робота. Працювали тяжко, зате нестатків у харчах наша сім'я не відчувала. Був хліб і до хліба. Багато зерна ми продавали» [11, с. 484].

В українській сім'ї дітям прищеплювали слухняність, повагу до батьків і старших взагалі. За звичаєм діти, навіть дорослі, до батька й матері зверталися на «ви». Батька більше боялися як суворішого й вимогливішого, до матері ж зверталися з різними болями й radoцями, йшли за допомогою й порадою [14, с. 49].

Тяжка праця селянина на землі вимагала великих фізичних зусиль. Громадська думка засуджувала не тільки лінощі, а й пияцтво. Тому селяни вживали дуже мало спиртних напоїв [16, с. 106]. Ось як описує життя свого села за часів непу житель села Вільшане Сосницького району М. С. Пуд. Він згадує, що в селі було багато садів, у яких розміщалися пасіки. Багато було ремісників — чинбарі, кожум'яки, пряжи, ткалі, чоботарі, кравці. Люди в селі жили мирно й гідно, працювали в полі усі — ледачих не було. Незважаючи на те, що горілки у крамницях було вдосталь, ніхто не напивався, не було шахрайства, злодійства [11, с. 567].

Сільськогосподарське виробництво спонукувало селян взаємодіяти між собою у складі громади, яка являла собою демократичну організацію. Незважаючи на те, що земельна громада 20-х років ХХ ст. відрізнялася від дореволюційної сільської громади відсутністю адміністративних функцій, але побут, звичаї, стосунки між людьми залишались такими, якими вони формувалися впродовж багатьох десятиліть. У господарському житті громад побутовув правдавній, відомий усім слов'янським народам звичай взаємодопомоги селян при виконанні невідкладних і трудомістких робіт. Це насамперед широко розповсюджений в Україні звичай толоки. Характерними ознаками традиційної толоки було те, що вона відбувалася звичайно у святкові й вихідні дні, на добровільних засадах і без оплати за виконану роботу. Найчастіше її учасниками були сусіди й близькі родичі. Толоку застосовували при найрізноманітніших роботах — як польових (оранка, сівба, збирання врожаю, заготівля сіна), так і домашніх (прядіння льону, конопель, вовни, заготівля продуктів, будівництво житла і господарських споруд) [17, с. 247]. В народі говорили: «Без толоки, як без руки: ні хати не зробиш, ні сіна не скосиш». Для оранки важких ґрунтів (особливо цілинних) у ряді випадків необхідно було запрягати в плуг три-чотири пари волів або коней. Не маючи необхідного тягла та сільськогосподарського реманенту, незможні селяни об'єднувалися, щоб обробити свої поля. Ця установлена форма кооперації називалась супрягою [8, с. 154]. Ось що про це згадує Павлушенко Павло Кирилович із села Сокиринці Вінницького району: «До колективізації основною робочою силою на селі був кінь. Революція дала землю всім малоземель-

ним та безземельним селянам. А кінь став проблемою. Безкінний селянин складав копійку до копійки, щоб купити коня. І тоді, спрягаючись із іншим однокінним селянином, обробляв свій земельний наділ» [11, с. 144].

До колективної допомоги односельцям вдавались у разі стихійного лиха та інших скрутних обставин. Толокою виконували й громадські роботи: будівництво і ремонт церков, шкіл, лікарень, доріг, мостів тощо. В очах громади трудова допомога була почесною справою, її проводили навіть у дні, які за народними уявленнями вважались забороненими для праці. Толока, як правило, проходила у піднесеному настрої, в душі трудового змагання, з піснями і жартами. За традицією господарі, що діставали допомогу, годували толочан, а іноді й наймали для них музик [8, с. 154]. Згуртовано та оперативно сільські громади виступали за врятування врожаю від різних шкідників, при захисті худоби від нападу хижаків тощо. У таких випадках на громадські роботи виходило все працездатне населення.

Громада регламентувала моральні стосунки між її членами. Нерідко для мешканців численних сіл і хуторів закони були неписані, так зване звичаєве право — норми поведінки людей, засновані на народних звичаях і досвіді предків [17, с. 47]. Встановлені у суспільстві неписані закони взаємодопомоги і виручки дозволяли людям, з різних причин вибитим із життєвої колії, знайти свій новий шлях. Завжди отримували серед своїх односельців допомогу старці (жебраки). Їм охоче і щедро подавали (особливо під час церковних свят) не лише багаті, а й бідняки, — всі добре розуміли, що жебрацька торба будь-якої хвилини могла стати долею кожного. Яскравим прикладом такої допомоги є свідчення Фененка Миколи Демидовича, мешканця села Вільшана Недригайлівського району Сумської області: «Люди в селі жили заможнo — в більшості. Бідних ніхто не зневажав, навпаки, старались допомогти. Жила, скажімо, від нас через один двір удова Параска Волошина. Чоловік її загинув чи то на першій світовій війні, чи в громадянську. Залишилась вона з малими дітьми, то і мій батько, й інші сусіди старались чимось їй допомогти» [11, с. 541].

У кожному українському селі обов'язково була церква, яка не тільки відігравала важливу роль у громадському житті селян, але й була його прикрасою. Вищезгаданий Фененко

Микола Демидович свідчить, що їх «село старовинне, багате й красиве. Вільне козацьке село. Дві церкви вінчали його панораму. Вони входили в небо своїми золотими хрестами і банями. Одна церква була дерев'яна, друга — кам'яна. Село поділялось на дві громади і два приходи. Дерев'яну церкву збудувала громада. <...> Кам'яна церква була збудована на зразок Володимирського собору в Києві, але, звичайно, менша за розмірами. Тут був мармуровий, красивого різьблення іконостас» [11, с. 540].

Церква була другим стрижнем (після городно-польових робіт), куди село сходилося щонеділі. Відвідання церкви вважалось моральним обов'язком кожного християнина. За цим стежили представники духовенства. Проте вони ж самі визначали, що в народі ходили не стільки до церкви, скільки «під церкву», щоб поспілкуватись, похвалитися обною, почути останні новини. На великі релігійні свята (Великдень, Різдво, Водохрещу, Храм та ін.) у церкві й біля неї (на цвинтарі) відбувалися загальногромадські ритуальні церемонії [14, с. 23]. Церква усіх своїх мирян виховувала у душі пошани й любові до другої людини, не обмежуючи віросповіданням чи расою загальнолюдської заповіді Божої: «Люби ближнього твого, як самого себе», — та другої гуманітарної заповіді, яка має охороняти основну моральну християнську вартість тобто людське життя, яка виражається у наказі: «Не убий!». З церквою були пов'язані найважливіші події людського життя: хрестини, вінчання й похорон. Окрім господарського календаря селяни притримувалися ще й церковного. До євангельських оповідань священник щоразу накреслював паралель у щоденному житті й конкретному думанні своїх парафіян. За рік священник прочитував ціле Євангеліє і селяни духовно підносилися на вищий щабель.

У зв'язку із прийняттям радянсько-партійним керівництвом курсу на форсовану колективізацію було завдано великої шкоди українському селянству. Відбулися негативні трансформації у селянському середовищі, зруйнувався традиційний уклад селянського життя, який формувався і існував впродовж багатьох століть. За кілька років було кардинально змінено господарську діяльність селян, їх побут, змінено пріоритети у стосунках між односельцями, батьками і дітьми, ставлення селян

до самої праці та її результатів, ліквідовано постать селянина-господаря.

У теперішній час, в умовах незалежності та процесу державотворення необхідно відродити селянина-господаря, дати можливість йому працювати на землі з користю для себе та держави. Вивчаючи культурно-національні традиції, носіями яких завжди були селяни, необхідно відновити у нашому суспільстві одвічні цінності, такі як шанобливе ставлення до батьків та дорослих, повага одне до одного, взаємна довіра та взаємодопомога, працелюбність, дотримання християнських моральних норм та традицій про які не можна забувати. Їх необхідно пам'ятати, дотримуватися і передавати майбутнім поколінням.

Джерела та література

1. Калініченко В. В. Селянське господарство України в докологоспний період (1921–1929 рр.). — Х., 1991. — 131 с.; Калініченко В. В. Селянське господарство в період НЕПу: Історико-економічне дослідження. — Х., 1991. — 400 с.
2. Водотика С. Г., Мазур І. Д. Зміни в соціально-класовій структурі селянства напередодні масової колективізації (1927–1929 рр.) // Укр. іст. журнал. — 1983. — № 5. — С. 42–51; Рыбалка І. К., Турченко Ф. Г. Начало формирования социально-классовой структуры социалистического общества 1917–1920) // Очерки развития социально-классовой структуры УРСР, 1917–1937 / С. В. Кульчицкий, И. К. Рыбалка, Ф. Г. Турченко и др. — К., 1987. — С. 27–72.
3. Марочко В. І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861–1929 рр.). — К., 1995. — 216 с.
4. Разумов В. А. «Раскрестьянивание» — термин и содержание, временные рамки (1920–1930-е) // Вопросы истории КПСС. — 1989. — № 10. — С. 64–71; Рыбалка І. К. Сталінщина і розселення країни // УІЖ. — 1989. — № 10. — С. 10–21; № 11. — С. 3–12.
5. Гладкова Х. Селянка до революції і тепер. — Харків, 1929; Грудина Д. Театр, розваги і гулянки влітку // Сільський театр. — 1928. — № 6. — С. 28–29; Ісаєв А. Художня робота сільбудів під час різдвяних свят // Сільський театр. — 1929. — № 11. — С. 1–3; Калашник Н. Жінка в колективах // Коопероване село. — 1928. — № 5. — С. 53–57.
6. Історія українського селянства: Нариси в 2-х т. / НАН України; Інститут історії України / В. А. Смолій (відп. ред.). К., 2006. — Т. 2. — С. 44–91; Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.): Колективна монографія: Відп. ред.

- С. В. Кульчицький / НАН України; Ін-т історії України. — Кн. 1, ч. 1. — К., 2009. — 445 с.
7. Земельный кодекс УРСР. Утвержден ВУЦИК 29 ноября 1922 г. — Харьков, 1922. — 31 с.
 8. Культура і побут населення України. — К., 1993. — 285 с.
 9. Статистика України. Серія 6. Фінансова статистика. — 1928. — Т. 3. — Вип. 3. — № 125.
 10. Центральний державний архів вищих органів влади України. — Ф. 27. — Оп. 22. — Спр. 27.
 11. 33: Голод; Народна Книга-Меморіал / Упоряд.: Л. Б. Коваленко, В. А. Маняк. — К., 1991. — 605 с.
 12. Селянський календар на 1929 рік. Харків, 1929. — 109 с.
 13. Каплан Д. А. Кустарная промышленность. — 1922. — 22 с.
 14. Кравець О. М. Сімейний побут і звичаї українського народу. — К., 1966. — 198 с.
 15. Заглада Н. Побут селянської дитини. — К., 1929. — 180 с.
 16. Статистика України. Серія 2. Сільськогосподарська статистика. — Т. 6. — Вип. 4. — № 174.
 17. Українське народознавство: Навч. посібн. / за ред. С. П. Павлюка; Передмова М. Г. Жулинського. — 3-тє вид., випр. — К., 2006. — 568 с.

Анотації

Дацюк Т. К., Лехан Л. Б. Самоуправление на селе, быт и духовное состояние украинского крестьянства в период НЭПа.

В статье рассматриваются некоторые проблемы развития украинского крестьянства в доколхозный период. Авторы сделали попытку проанализировать состояние крестьянского самоуправления внутри земельных громад в период нэпа, состояние быта и духовной жизни крестьян.

Datsiuk T. K., Lehan L. B. Self-government of village, way of life and spiritual state of Ukrainian peasantry in precollective farm period.

In the article there is an examination of some problems of Ukrainian peasantry development in precollective farm period. Authors have done an attempt to analyze the state of peasantry's self-government inside the land communities in the period of NEP, peasantry's way of life and spiritual life.